
HET MAARSCHALKERWEERDORGEL IN DE UTRECHTSE KATHE- DRAAL GERESTAUREERD

Paul Houdijk

Op zondag 12 mei j.l. vond de feestelijke ingebruikneming plaats van het gerestaureerde Maarschalkerweerdorgel in de Utrechtse kathedraal van Ste.-Catharina en St.-Willibrordus. De werkzaamheden zijn uitgevoerd door de orgelmakers Vermeulen te Weert, onder advies van Jos Laus met assistentie van Marcel Verheggen namens de Katholieke Klokken en Orgel Raad (KKOR) en Onno Wiersma namens de Rijksdienst voor de Monumentenzorg.

In onze eeuw raakte de laat-negentiende eeuwse en vroeg-twintigste eeuwse orgelkunst allengs in de vergetelheid. Met name in de decennia na de Tweede Wereldoorlog bestond er zo goed als geen belangstelling meer voor. Zij werd niet meer begrepen.

De laatste jaren echter geven een herleving van de belangstelling te zien voor het romantisch orgel. In dit kader mag het een verheugend feit worden genoemd dat het kathedrale orgel weer in volle glorie is herrezen. Als enige in zijn soort in de stad Utrecht vormt het een monument van Nederlandse Rooms-Katholieke orgelbouw uit de periode 1850-1940.

De orgelmakerij Maarschalkerweerd & Zoon

Michaël Maarschalkerweerd (1838-1915) had het orgelmakersvak geleerd van zijn vader Pieter (1812-1882) die op zijn beurt was geschoold door de bekende orgelbouwer Jonathan Bätz bij wie hij het tot meesterknecht had gebracht. In 1840 richtte Pieter Maarschalkerweerd tezamen met Christiaan Stulting, eveneens een knecht van Bätz, een eigen orgelmakerij op onder de firmanaam Stulting & Maarschalkerweerd. Ze bouwden vrij kleine orgels, nog in klassieke stijl naar de Hollandse traditie zoals overgeleverd door Bätz. Helaas is van hun werk vrijwel niets in oorspronkelijke staat bewaard gebleven. Sommige van hun instrumenten werden later door Michaël Maarschalkerweerd met een klavier uitgebreid. Voorbeelden daarvan zijn het inmiddels gerestaureerde orgel in de St. Barnabaskerk te Haastrecht uit 1845 (dat overigens is gebouwd met gebruikmaking van materiaal uit een ouder orgel) en het eveneens uit 1845 stammende orgel in de kerk O.L.V. ten Hemelopneming in Houten dat in later tijd nog meer wijzigingen heeft ondergaan en momenteel op restauratie wacht.

In 1848 trok Stulting zich terug, zodat de firma ophield te bestaan, waarna Pieter Maarschalkerweerd het bedrijf alleen voortzette. Uit de periode die volgde verdient het gaaf bewaard gebleven orgel in de H.Maria Geboortekerk te Rumpst uit 1863 speciale vermelding. Het is mogelijk dat zoon Michaël aan de bouw van dit orgel reeds heeft meegewerkt. Aanvankelijk had hij waterbouwkunde gestudeerd en daar-

na gewerkt bij het Ministerie van Rijkswaterstaat. Toen hem een goede betrekking in Nederlands Oost-Indië werd aangeboden weigerde hij deze echter en koos voor het orgelmakersvak. Vanaf 1860 werkte hij bij zijn vader in de orgelmakerij die vanaf 1865 de firmanaam Maarschalkerweerd & Zoon zou voeren.

Het eerste belangrijke orgel van Michaël Maarschalkerweerd is dat uit 1872 in de St.-Dominicuskerk, die aan de Utrechtse Mariaplaats stond, nabij het huidige Conservatorium. Thans bevindt het zich in gewijzigde staat en in een nieuwe kast in de St.-Laurentiuskerk te Bilthoven. De orgels die daarna werden gebouwd, Schiedam, St. Jan de Doper (thans Havenkerk) (1875) en Leiden, Hartbrugkerk (1877) zijn deels nog traditioneel van opzet. Ze hebben een hoofdwerk, bovenwerk en vrij pedaal en de claviatuur voor in het midden van de kast. In deze instrumenten zijn reeds overblazende fluiten 8', 4', 2' en een Frans-romantisch geïnspireerde intonatie toegepast. Gedurende de periode die volgt worden invloeden uit de Franse orgelbouw steeds manifester. Belangrijke voorbeelden zijn: Sneek, St.-Martinus (1891, wellicht het hoogtepunt uit geheel zijn oeuvre), Amsterdam, Concertgebouw (1891, later zeer ingrijpend gewijzigd en in 1993 deels gereconstrueerd) en Delft, St.-Jozef of Maria van Jessekerk (1893, later gepneumatiseerd). Deze instrumenten hebben een vrijstaande speeltafel met combinatietreden, Barkermachine, crescendo-kast, Frans geïntoneerde grondstemmen en tongwerken, nieuwe registers als voix céleste en overblazende fluiten en de combinatie van vox humana met tremulant op het récit.

In zijn latere jaren gaat Michaël Maarschalkerweerd over tot de toepassing van de rein-pneumatische tractuur naar het systeem Weigle. Belangwekkend voorbeeld hiervan is het gerestaureerde 38 stemmen tellende drieklaviersorgel in de O.L. Vrouwekerk te Zwolle uit 1896. Michaël Maarschalkerweerd ziet zich in toenemende mate genoodzaakt onderdelen te betrekken van buitenlandse toeleveringsbedrijven. Zo kunnen we soms pijpwerk van Devos of Mazur (tongwerken) aantreffen en speeltafels van Geelhaar, Neuren, Weigle of Laukhuff. De karakteristieke milde romantische klankgeving van de instrumenten blijft echter tot op het laatst behouden. Michaël Maarschalkerweerd werd en wordt geroemd om zijn bijzondere intonatiekunst.

Voorbeelden uit deze laatste periode zijn de gerestaureerde orgels in de St.Lambertuskerk in Rotterdam Kralingen (1900), de Augustijnerkerk te Dordrecht (1901), de paters Augustijnenkerk te Eindhoven (1906), de St.Nicolaasbasiliek te IJsselstein (1908) en het orgel in de aartsbisschoppelijke kathedraal van Ste. Catharina te Utrecht.

Michaël Maarschalkerweerd is als auteur verantwoordelijk voor een aantal publicaties. Het meest bekend geworden is zijn boek *Over Orgels* uit 1907 dat tal van wetenswaardigheden over orgelbouw bevat. In dit boek wordt onder meer uitgelegd dat de achtvoets-grondstemmen van het orgel de belangrijkste zijn omdat deze de juiste toonhoogte weergeven. Vulstemmen dienen slechts ter kleuring van de klank en mogen nimmer overheersend zijn.

Foto: Koos Schippers

Het orgel in de Utrechtse kathedraal van Ste. Catharina

De orgelmakerij Maarschalkerweerd & Zoon was sinds 1875 gevestigd in het pand Zuilenstraat 14 te Utrecht. Dit pand, inmiddels verbouwd tot appartementen, bestaat nog steeds. Vanuit de achterdeur is het slechts enkele passen naar de kathedraal waar Michaël koorzanger was en soms ook als organist fungeerde.¹ Al in 1874 had hij voor deze kerk een klein koororgel gebouwd dat voor die tijd uniek was vanwege de open pijppostelling. Het was geplaatst op de jubé, een neo-gotisch houten oxaal in veertiende-eeuwse stijl dat dienst deed als afscheiding tussen koor en schip. Tijdens de jongste restauratie van de kerk in de jaren zestig werd deze jubé naar de westwand verplaatst.

Bij deze gelegenheid is het koororgeltje verhuisd naar de église St.-George te Trappe bij Parijs.² Het huidige orgel werd opgeleverd in 1903. Het was een geschenk van de Utrechtse katholieke burgerij ter gelegenheid van het vijftigjarig bestaan van de in 1853 herstelde bisschoppelijke hiërarchie in Nederland, zoals in het Latijn op de orgelkast staat te lezen. Het instrument staat opgesteld op de koorzolder in de west-

uitbreiding van de kerk, ontworpen door de architect Alfred Tepe en gerealiseerd in 1899. Het ontwerp van de kast in de breedte, precies aansluitend bij het fraaie glas-in-loodraam van Heinrich Geuer, is van Friedrich Wilhelm Mengelberg, de vader van de beroemde dirigent. In het midden van het front prijkt het beeld van paus St. Gregorius de Grote, de patroonheilige van het in 1869 opgerichte kathedrale koor Gregorius Magnus, wiens naam tevens verbonden is aan de vroegchristelijke zang, het Gregoriaans.

Zo vormt de gehele westwand een monumentaal voorbeeld van de samenwerking van een aantal Utrechtse kunstenaars verenigd in het St. Bernulphusgilde. Dit gilde was eveneens in 1869 opgericht door Gerard W. van Heukelum, destijds als kapelaan aan de kathedraal verbonden en later pastoor te Jutphaas waar onder zijn bemoeienis de fraaie Middeleeuwse orgelkast, afkomstig uit de Nieuwezijds kapel te Amsterdam, werd geplaatst. Het gilde stelde zich de bevordering van de kerkelijke kunst ten doel.

Het bestek van het orgel is tot op heden niet gevonden en zal als verloren moeten worden beschouwd. Wel zijn ontwerptekeningen bewaard gebleven. Voor gegevens moeten we ons in hoofdzaak baseren op een artikel dat de priester-musicus J.A.S. van Schaik, destijds adviseur bij de bouw, ter gelegenheid van de ingebruikneming schreef in het *Gregoriusblad* van 1903, enkele brieven van Hendrik Andriessen en J. Elbertse, een artikel in de Utrechtse krant *Het Centrum* van april 1940 door een zekere J.W. (het is niet met zekerheid vast te stellen of dit Johan Wagenaar is geweest). Het orgel heeft een hoofdwerk, nevenwerk in crescendokast en een vrij pedaal. Het heeft een vrijstaande speeltafel en de tractuur is rein-pneumatisch. Bij de oplevering in 1903 was het nog niet geheel voltooid. Een aantal registers zou nog worden geplaatst in de jaren die volgden. Wanneer dit precies is gebeurd is niet bekend. De oorspronkelijke dispositie luidt:

Hoofdmanuaal I
(registers geplaatst in 1903)

Bourdon 16'
Prestant 8'
Violon 8'
Fluit harmonique 8'
Octaaf 4'
Mixtuur II-III sterk
Trompet 8'

(registers geplaatst na 1903)

Prestant 16'
Bourdon 8'
Roerfluit 4'
Gemshoorn 4'
Kwint 3'
Octaaf 2'
Cornet V sterk³

Nevenmanuaal II
(registers geplaatst in 1903)

Gamba 8'
Holpijp 8'
Quintadeen 8'
Fluit octaviante 4' (van hout, pijpingscriptie Fluit Aimabilis)
Dulciaan 8'

(registers geplaatst na 1903)

Vioolprestant 8'
Vox caelestes 8'
Violine 4'
Basson-Hobo 8'

Pedaal
(registers geplaatst in 1903)

Subbas 16'
Octaafbas 8'

(registers geplaatst na 1903)

Contrabas 16'
Cello 8'
Bazuin 16'
Tuba 8'

Koppelingen
Pedaal plus I
Pedaal plus II
I plus II

Manuaalomvang C tot f''

Pedaalomvang C tot d'

Zoals de meeste andere verraadt ook dit Maarschalkerweerdorgel invloeden uit de Franse en Duitse orgelbouw, echter zonder dat daarbij de eigen Nederlandse identiteit zoals overgeleverd door Bätz geheel wordt verloochend. De klank is mild en breed, dragend maar niet luid. Dit laatste kan te maken hebben met het feit dat deze kathedraal het bolwerk was van het Caecilianisme van de Regensburger Schule. Binnen deze dominante stroming in de katholieke kerkmuziek gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw gold als opvatting dat het orgel altijd ondergeschikt moest blijven aan de zang die moest worden ondersteund. Het Provinciaal Concilie van 1865 te Utrecht heeft hierover uitspraken gedaan die zijn gepubliceerd in de eerste aflevering van het *Gregoriusblad* uit 1876.

De idee achter het katholiek-liturgisch orgel is dat dit instrument van verre klinkend als engelenzang uit de hemel (zacht geïntoneerde manuaalstemmen) de gelovigen verheft en meedraagt (de zware bassen van het pedaal) in de geborgenheid van de genade van Onze Lieve Heer. De orgelklanken moeten stemmen tot inkeer en gebed. In dit verband is het interessant dat Van Schaik in zijn artikel niet spreekt over een zwelkast of een crescendokast maar van een nevenwerk in echokast. Hier zien we een belangrijk verschil met de Franse orgelbouw. Cavallé-Coll voorzag zijn récits doorgaans van een veel rijkere dispositie met een volledige tongwerkenbezetting 16', 8', 4'. Anderzijds vertoont de intonatie van het pijpwerk van het Utrechtse orgel, met gebruikmaking van kernsteken, freins en expressions, wel degelijk Franse invloeden.

Op instigatie van Hendrik Andriessen, toentertijd organist van deze kerk, werd het orgel in 1939 enigszins uitgebreid. Omtrent zijn diepere beweegredenen hiertoe wordt uit de bewaard gebleven brieven eigenlijk niets echt duidelijk. Wel roemt hij het instrument om zijn grote kwaliteiten en prachtige intonatie.

De registers van het nevenwerk werden verdeeld over twee klavieren, terwijl daarbij een kwintfluit en een terts werden gevoegd (hetgeen drie nieuwe registerknoppen opleverde: kwintfluit, terts en sesquialter). De manuaalomvang werd vergroot tot g''' en de pedaalomvang tot f. Dit maakte de plaatsing van een nieuwe speeltafel noodzakelijk (overigens een kwalitatief uitstekend produkt van de fa. Laukhuff dat tot op de dag van vandaag altijd naar behoren is blijven functioneren en mede om die reden ook thans is gehandhaafd). Jammer genoeg is de oude speeltafel met aan

weerszijden van de manualen terrassengewijs opgestelde registertrekkers niet bewaard gebleven.⁴

In de decennia die volgden verslechterde de toestand van het instrument, totdat in 1973 het hoofdwerk en de rechter pedaaltoeren (vanuit de kerk gezien) weer werden hersteld. Het overige gedeelte bleef in slechte staat. De windvoorziening was niet in orde en in de lade kwamen lekkages voor. Bovendien leden veel pijpvoeten aan wat, eigenlijk niet geheel juist, doorgaans als tinpest wordt aangeduid. Een algehele restauratie was noodzakelijk. Deze is thans gerealiseerd.

Hoofdmanuaal en pedaal zijn ongewijzigd gebleven. De oorspronkelijke samenstelling van de mixtuur, die in het verleden enigszins was gewijzigd, is weer hersteld. De speeltafel en de uitbreiding van de klavieromvang uit 1939 zijn gehandhaafd. Aan manuaal II is een originele Maarschalkerweerd-trompet 8' toegevoegd, afkomstig uit het inmiddels gesloopte orgel van de St.Aloysiuskerk te Utrecht. De terts 1 3/5 uit 1939 is niet gehandhaafd en de uit hetzelfde jaar afkomstige kwintfluit is opgeschoven tot een woudfluit 2'. De Dulciaan 8' is thans vanaf het tweede manuaal bespeelbaar (zoals het hoort). Met dit alles zijn de klankmogelijkheden van het nevenwerk aanmerkelijk verruimd. Thans luidt de dispositie:

Pedaal en Manuaal I ongewijzigd (zie boven)

Manuaal II

Vioolprestant 8'
Quintadeen 8'
Fluit octaviante 4'
Woudfluit 2' (was kwintfluit 2 2/3 1939, opgeschoven 1996)
Trompet 8' (1905, toegevoegd 1996)
Dulciaan 8'

Manuaal III

Holpijp 8'
Viola da Gamba 8'
Vox caelestes 8'
Viole 4'
Basson-Hobo 8'

Gebruikelijke koppelingen en speelhulpen

De oorspronkelijke intonatie van Maarschalkerweerd is behouden gebleven en waar nodig hersteld. Het resultaat is een bijzonder instrument dat weliswaar geen imponerend krachtig tutti heeft maar wel overtuigt met zijn fraaie mild-poëtische, religieus-mystieke karakter, mits op de juiste wijze bespeeld - de organist moet zich de legato-attitude volledig hebben eigen gemaakt - en geregistreerd. Het is daarbij van wezenlijk belang de complementaire functie van de registers goed te doorgronden.

Ter illustratie van dit laatste geef ik hier enkele voorbeelden. Het gebruik van alleen de prestant 8', of de combinatie prestant 8', 4', (kwint 3'), 2', (mixtuur) is beslist

fout. De prestant dient altijd te worden aangevuld met minimaal bourdon 8' en bij voorkeur nog meer 8-voets labiaalstemmen, eventueel ook die van het aangekoppelde nevenwerk. De combinatie van meer 8-voets stemmen geeft onontkoombaar een lichte zweving. Dit heeft de typerend romantische zangerige klank tot resultaat, geheel anders dan een vocaal geïntoneerde 18-eeuwse prestant, die op geen enkele andere wijze realiseerbaar is en waarin Cavallé-Coll de onbetwiste trendsettende grootmeester was. Op dezelfde wijze geldt voor de octaaf 4' dat deze moet worden aangevuld met 4-voets fluiten. Ook de tongwerken kunnen bij voorkeur worden aangevuld met fluiten of gedekten van overeenstemmende voethoogte, doch beslist noodzakelijk is dit niet altijd. Het verdient aanbeveling het pedaal te koppelen aan minstens één der manualen en het niet louter zelfstandig te gebruiken. Kortom, het orgel dient als een eenheid te worden opgevat en het 'Werkprinzip' kan hier niet als uitgangspunt worden genomen.

Dit orgeltype, het orgeltype van de late negentiende en vroege twintigste eeuw, alsmede de orgellitteratuur uit die tijd, kan pas optimaal tot klinken worden gebracht wanneer men de juiste klankkleuren weet samen te stellen door middel van de combinatie van enkelvoudige registers die als componenten moeten worden opgevat.

Tot slot wil ik nog een indicatie geven van literatuur die op dit Maarschalkerweerd-orgel goed kan worden vertolkt.

- Orgelkorallen van Bach, Brahms en Reger,
- orgelwerken van Duitse Caecilianisten als M.Brosig en E. Steele,
- kleinere werken van Belgische en Franse componisten als J.N. Lemmens, L.J.A.Lefébure-Wély, C.Franck (*Pièces Posthumes*), A.Guilmant, L.Vierne (*24 Pièces en Style Libre* en enkele *Pièces de Fantaisie*), maar ook minder bekende meesters als C.Loret en Ch.A.Chauvet,
- de Intermezzi van Hendrik Andriessen.

Voor de grotere symfonische werken is het orgel minder geschikt, het is eenvoudig te klein. De schijn, door de drie klavieren gewekt, bedriegt.

NOTEN

1. Zoals blijkt uit een document met namen van koorzangers, dat nog altijd aan de orgelkast hangt, alsmede een rouwdocument met de namen van overleden koorzangers. Vgl. ook mededelingen terzake door J.J.Elbertse in een interview door G.Verloop in *De Mixtuur*, 9,1973,p.146.
2. Gegevens parochiearchief. Vgl. ook J.J.van der Harst in *Feestboek 115 jaar koormuziek in de kathedraal, 10 jaar Kathedrale Koor Utrecht*, Utrecht 1984, p. 74.
3. Opmerkelijk is dat Van Schaik in zijn artikel geen melding maakt van de wel degelijk aanwezige prestant 16' en gemshoorn 4'.
4. Wel zijn over de oude speeltafel gegevens bewaard gebleven, alsmede gegevens over de wijzigingen aan het orgel aangebracht, waarvan ik kennis heb kunnen nemen uit brieven van H.Andriessen en J.Elbertse, in het bezit van H.Elbertse en A.van Eck, waarvoor dank.